

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ МУЗЕЙНОЮ СПРАВОЮ В УРСР (1945–1953 рр.)

Тема «Влада і культура» завжди перебуває в полі зору науковців та суспільства. Зокрема, це стосується особливого типу культури, який дістав назву «радянської цивілізації». Певні елементи культурного середовища, сформованого за часів СРСР та елементи системи державного управління культурою продовжили своє існування в незалежній Україні.

Музеї як культурологічний чинник можна вважати важливим складником концепту історичної пам'яті. Матеріальні свідчення минулого, систематизовані в експозиції, покликані формували не лише свідомість людей, але і їхній світогляд. Радянські ідеологи приділяли цьому питанню чимало уваги, використовуючи адміністративні важелі впливу на музейну систему та відповідні методи управління нею. Що, власне, і є об'єктом дослідження цієї публікації.

Радянська історіографія характеризувала систему управління та розвиток музейництва в СРСР позитивно [1; 4; 11; 14; 21]. Більш критичний підхід до проблематики був продемонстрований після розпаду СРСР. В. Златоустова [6; 7, 403–404], котра охарактеризувала роль держави у розвитку музейництва, визначила, що на розвитку музейної справи відображалася загальнополітична ситуація в СРСР. Українські дослідники, які цікавилися проблемою відносин влади та музеїв в УРСР, переважно акцентували увагу на підпорядкуванні музеїв ідейно-політичним цілям радянської держави, ідеологічному диктату Москви (відповідні органи УРСР виступали лише статистами), на знищенні фондів в музеях Західної України у повоєнний період [5; 8; 9, 382–393; 10, 198–214].

Системі управління музейною справою в радянській Україні приділяли недостатньо уваги. Тож, послуговуючись архівними матеріалами, спробуємо визначити основні елементи цієї системи та виміри її функціонування для музеїв України у перші повоєнні роки. 6 лютого 1945 р. в СРСР, а 9 лютого – в УРСР – відділи, які відповідали за розвиток культури і мистецтва, зокрема, Музейно-краєзнавчий відділ, було виведено з підпорядкування Наркомату освіти і підпорядковано новому окремий органу виконавчої влади – Комітету у справах культурно-просвітницьких установ при Раді народних комісарів УРСР [15, 9–10], який проіснував до утворення Міністерства культури УРСР у 1953 р. Очолювали Комітет у 1945–1953 рр. колишній комсомольський функціонер, економіст за фахом Я. Сірченко (09.02.1945–06.03.1947; 19.04.1950–1953) та історик П. Овчаренко (06.03.1947 – 19.04.1950) [22, 7].

Відповідно до затвердженого на 1945 р. штатного розпису, Комітет мав 12 підрозділів, одним з яких було Управління музеями у складі відділу історичних і краєзнавчих музеїв, відділу меморіально-літературних музеїв та відділу охорони історико-культурних пам'яток і заповідників [23, 1–10]. Начальником Управління спочатку був Ю. Лесневський [26, 6], а з березня 1946 р. – М. Пашин [26, 22]. Важливу роль у перші повоєнні роки для музейної справи відігравали заступники голови РНК УРСР, котрі відповідали за гуманітарний блок: М. Бажан (1943–1949) та К. Литвин (1950–1951).

Причиною створення Комітету можна вважати те, що у роки Другої світової війни в республіці було знищено та пограбовано понад 70% музейних колекцій [20, 209]. Наприкінці війни гостро постало питання повернення культурних цінностей. Ще однією причиною створення Комітету можна вважати ідеологічний складник, оскільки партійно-державному керівництву СРСР необхідно було відновити світоглядний вплив на населення вчорашніх окупованих територій. А для цього потрібно було, насамперед, відновити споруди та діяльність культурно-просвітницьких установ: клубів, музеїв, кінотеатрів.

У 1940 р. в УРСР діяли 174 музеї [18, 281], понад половина з яких лишилися без даху над головою. Управління музеями займалося відновленням музейних споруд, музейних фондів та довоєнного рівня відвідуваності музеїв. Труднощі з якими доводилося йому стикатися, ілюструє приклад Київського історичного музею (нинішнього НМІУ). Після звільнення Києва в приміщенні по вул. Короленка (нині Володимирська, 2) був розташований трест «Укртютюн-

сировина» та радіоустановка військового відомства. Постановою Раднаркому УРСР № 574 від 30.05.1944 р. за підписом М. Хрущова територію навколо будівлі оголосили історичним заповідником і підпорядкували Київському історичному музею, а всі сторонні організації мали звільнити приміщення до 1 квітня 1946 р. [26, 38]. Однак у червні 1946 р. Київський міськвиконком вирішив вселити до будинку музею організацію «Газопровід «Дашава – Київ», про що голова Комітету М. Пашин повідомив М. Бажана, який, в свою чергу, нагадав голові Київського міськвиконкому Чеботарьову про хрущовську постанову 1944 р. та запропонував негайно передати споруду музею [26, 37]. Зрештою колектив музею наприкінці 1946 р. вселився в приміщення, яке займає дотепер. Протягом року працівники готували нову експозицію, на що з бюджету були виділені чималі, як на той час, кошти. 224 173 крб було витрачено на обладнання (вітрини, рами, багети), на 370 960 крб було придбано експонатів [28, 83–85]. Для порівняння: тогочасна платня наглядача музею становила 150 крб, наукового співробітника – 600–700 крб, директора – 1300 крб [25, 22].

Згідно зі звітом Управління музеями, 1 січня 1946 р. в Україні відновили роботу 82 музеї, 74 з яких були відкриті для відвідувачів [24, 1], а у 1950 р. в УРСР працювало 137 музеїв [12, 593].

Комітет займався також питанням відновлення музейних фондів. У 1943 р. на союзному рівні було створене Бюро експертизи, яке спільно з уповноваженими Особливого комітету Раднаркому СРСР по Німеччині для натурального відшкодування збитків, завданих Радянському Союзу відбирало художні та історичні цінності, більшість яких було вивезено до сучасної РФ, де вони, приховані від громадськості, зберігаються дотепер у спецфондах провідних музеїв. Серед них можуть бути і повернені з Німеччини пам'ятки з музеїв України [3, 85]. Отже, Управління музеями УРСР могло повернути лише те, що віддавали союзні органи.

Та й частина музейних експонатів, переважно картин та меблів, повернутих після війни «осіла» в кабінетах та на квартирах представників партійно-державної номенклатури. Ця практика набула такого поширення, що 10 листопада 1944 р. Раднарком УРСР прийняв Постанову №1504 «Про повернення музейних експонатів» [16, 401–403], виконання якої особисто контролював М. Бажан, постійно вимагаючи від голови Комітету у справах культурно-просвітницьких установ даних по областях [26, 42]. Один із звітів 1946 р. свідчить, що це мало певні позитивні наслідки. Наприклад, до Житомирського історико-краєзнавчого музею населення і установи повернули 8 картин, 2000 книг і музейні меблі; до Дніпропетровського історико-краєзнавчого музею повернулись 40, до Харківського історико-краєзнавчого музею – 3544 експонатів [26, 45]. Однак, згідно зі звітом голови комітету П. Овчаренка, з близько 3 млн. експонатів, у 1941 р. наявних в українських музеях, у 1948 р. лишилось 1,2 млн. [29, 37].

Працював комітет і над питанням відвідуваності музеїв. До війни, за даними П. Овчаренка, вона щороку становила 2 млн осіб на рік [29, 37], а у 1945 р. її показники зменшилися до 150 тис. осіб [24, 5]. Комітет намагався виправити ситуацію: відкривалися нові музеї, виставки, діяла система добровільно-примусового відвідування музеїв і у 1945–1948 рр. українські музеї відвідало близько 4 млн осіб [29, 39].

Комітет у справах культурно-просвітницьких установ при Раднаркомі (з 1946 р. – Раді Міністрів) УРСР, що мав не республіканський, а союзно-республіканський статус, постійно узгоджував свої дії з Москвою. Фінансування музеїв також було централізоване: кошториси затверджувало планово-фінансове управління Міністерства фінансів СРСР. В умовах дефіциту будівельних матеріалів у 1940–1950 рр. дерево, скло, мануфактуру і навіть цвяхи для будівництва і обладнання культурно-просвітницьких закладів виділяв Держплан СРСР. Матеріальні засоби і кошти надходили до республіки з центру з детальним постатейним розкладом. Контролювало використання коштів Міністерство державного контролю СРСР [29, 86].

Однак звинувачувати лише московську партійно-державну верхівку у зарегульованості, тиску, а подекуди – і відвертих злочинах щодо української культури, було б надмірним спрощенням. Варто погодитися з С. Єкельчиком, на думку якого, свої ж республіканські бюрократи сприяли формуванню сталінських історичних уявлень. Їхня взаємодія з Москвою творила «офіційну ідею» національної спадщини. Дослідник це пояснював тим, що з одно-

го боку, добробут і виживання управлінської верхівки залежав від творення соціалістичної ідеології, а з іншого – тим, що більшість тогочасних українських керівників і культурних діячів (М. Бажан, П. Тичина, О. Корнійчук), котрі були у 1940-х рр. міністрами – належали до покоління 1920-х рр., для якого побудова соціалізму і творення української нації були єдиним цілим [5, 22].

З початку існування радянської влади в Україні управління культурною сферою, зокрема, музеями, перебувало під тотальним контролем не лише виконавчих, а і партійних органів влади. Партійний диктат над музеями панував на ідеологічному і адміністративному рівнях. В ідеологічній площині тон задавали програмні документи партії, рішення з'їздів, постанови ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – КПРС) тощо. Адміністративний диктат партії здійснювали партійні комітети – обласні, міські, районні та первинні парторганізації музеїв. Вищою ланкою у системі управління музеями республіки був ЦК КП(б)У, у складі якого діяли відділ культури та відділ агітації і пропаганди.

На відміну від виконавчих органів влади, які займалися переважно організаційно-господарськими питаннями, партійні органи контролювали ідеологічний складник роботи музеїв та кадрові призначення. Проте межа між партійними і державними керівниками була досить умовною. По-перше, всі вони були членами однієї партії, по-друге, колишніх партійних функціонерів часто призначали на посади у виконавчій владі і навпаки. Згадуваний К. Литвин за повоєнний період встиг кілька разів побувати на партійних посадах (секретар ЦК КП(б)У з пропаганди і агітації, 3-й секретар ЦК КП(б)У, 2-й секретар Львівського обласного комітету КП(б)У) і на посадах у виконавчій владі (заступник голови Ради міністрів УРСР, міністр культури УРСР) [17, 399–400].

Відповідно до прийнятого у 1949 р. «Типового Положення про республіканський, обласний і районний краєзнавчий музей» директора, заступника директора з наукової частини, вченого секретаря музею призначав і звільняв Комітет у справах культурно-просвітницьких установ УРСР [30, 106–111]. Насправді ж всі кандидатури погоджувались з партійними комітетами ЦК, обкомів або райкомів партії. Директор республіканського музею міг призначити або звільнити лише свого заступника з адміністративно-господарчої частини [30, 52].

Тим не менше, саме керівник музею був персонально відповідальним за роботу з кадрами. Наприклад, у вересні 1946 р. перевірка Державного історичного музею Києва виявила, що наукові працівники Мамонов, Парасунько і Лінка-Геппенер, працюючи у музеї під час німецької окупації, «...не вжили заходів щодо збереження музейних цінностей під час пограбування музею німецько-фашистськими загарбниками». Як наслідок, комісія запропонувала звільнити з роботи не лише цих співробітників, а й заступника директора з наукової роботи і вченого секретаря [27, 139–142].

Апріорі «ненадійними» вважали співробітників музеїв Західної України. Навесні 1949 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У дійшла висновку, що внаслідок «...недбалості в підборі кадрів, наукових співробітників до деяких музеїв м. Львова [...] проникли [...] ворожі елементи» [19, 232–233]. У грудні 1949 р. було звільнено заступника директора М. Драгана – досвідченого фахівця, але людину прямолінійну і принципову; у 1952 р. пішов з посади директор Державного музею українського мистецтва І. Свенціцький, котрий чинив спротив передачі експонатів музею та їх знищенню. Частина співробітників музею протягом 1947–1950 рр. взагалі було заарештовано, зокрема головного охоронця музейної збірки, доньку директора музею В. Свенціцьку, завідувачку відділом народного мистецтва О. Бордун, наукових співробітників М. Батога, Є. Кравчука, С. Сампару [2, 22–23].

Отже, головною метою у підборі кадрів музейних установ було формування колективів зі слухняних і лояльних до комуністичної ідеології людей. Працівники музеїв повинні були також брати участь у громадській роботі: працювати агітаторами на виборчих дільницях, читати лекції на підприємствах, вивчати Положення про вибори, сталінську Конституцію тощо [24, 5].

Як і раніше, музеї розглядали як пропагандистські школи. Регламентувалась тематика та зміст експозицій, які висвітлювали, в першу чергу, класову боротьбу, дружбу народів, радянські досягнення тощо. Відповідно до Положення про республіканський, обласний і районний краєзнавчий музей, тематико-експозиційні плани стаціонарних та тимчасових виставок, а також самі виставки мали бути розглянуті і затверджені в музеях республіканського значення Комітетом, а в обласних музеях – обласним відділом культурно-освітньої роботи. Для відвідувача виставки відкривали лише після відповідного наказу комітету або відділу [30, 110]. На «потрібні» виставки не жалкували коштів, виділяли кращі зали. Так, за затвердженням завідуючого Обласного відділу культурно-освітньої роботи т. С. Силкіна та секретаря Дрогобицького Обкому КП(б)У з пропаганди т. Богданова, у кращих залах Дрогобицького музею (замість експозиційних матеріалів, «що не мають відношення до історії області (портрети польських воевод, магнатів, офіцерів, речей церковно-католицьких обрядів тощо)») розгорнули виставку з історії радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. [27, 28].

Особливо активізувалося втручання в музейні експозиції після публікації в «Правді» за 13 вересня 1951 р. статті М. Одинця «Що пропагують львівські музеї?», в якій йшлося про те, що Львівський історичний музей потурає возвеличенню князів, вельмож, султанів, козацьких полковників і єпископів, а Львівська картинна галерея виставляє величезну колекцію польського, німецького, австрійського і нідерландського живопису «в розкішних рамах», коли російську класику XIX ст. представляють тільки 32 з 500 робіт. Більше того, музей мав лише з десяток картин радянського періоду [13]. Після оприлюднення цієї статті музеями України прокотилася хвиля перевірок місцевих партійних органів, після яких музейні працівники мушили переробляти експозиції. Наприклад, Херсонський та Вінницький обкоми партії наказали місцевим краєзнавчим музеям краще висвітлювати історичні зв'язки з Росією та радянське тогодення [31, 42–45, 57–60, 72–75; 32, 86, 124; 33, 1].

Ще гіршими були наслідки партійного втручання у фондові колекції музеїв. При музеях створювали спецфонди для «політично шкідливих творів», відібраних спеціальними комісіями. Ті вилучали з колекцій матеріали, «що не мають музейного значення» та очищали фонди від «історичного хламу» [10, 201]. Під цю категорію підпадали, насамперед, експонати, які ілюстрували боротьбу українців за свою незалежність та культові предмети. Частина речей були знищені, решта – розкрадені та розійшлися по приватних збірках [10, 208–209], а частина експонатів опинилися у російських музеях. Так лєнінградському Ермітажу зі Львівського історичного музею передали колекцію асирійського клинопису [33, 11–13].

Підсумовуючи, можна констатувати, що система державного управління музеями в УРСР у 1945–1953 рр. мала адміністративно-ідеологічний характер, оскільки музейні установи підпорядковувалися як виконавчим, так і партійним органам влади. При цьому фактична влада була зосереджена саме в партійних комітетах та їхніх апаратах. Як наслідок, голова Комітету у справах культурно-просвітницьких установ, як згодом і міністр культури, діяли у фарватері партійного керівництва. Така система влади, з одного боку, сприяла фінансуванню, швидкому відновленню після Другої світової війни мережі українських музеїв, зростанню їхньої відвідуваності та поповненню фондів. З іншого боку, ідеологічна доцільність в роботі музеїв домінувала над науковими та національно-культурними пріоритетами. У повоєнний період посилилася регламентація діяльності українських музеїв. Речі, які б могли висвітлити національну ідентичність українців, їх справжню, трагічну історію не лише не експонували, а й вилучали з фондових колекцій музею й знищували. Крім того, центральні органи влади СРСР по-суті, грабували українські музеї, вивозячи найбільш цінні експонати до провідних музеїв Російської Федерації. Ситуація мало змінилася навіть після створення у 1953 р. Міністерства культури УРСР і передачі музейної справи у його відання.

1. **Актуальные проблемы музейного строительства. Музей и посетитель.** Москва, 1979.
2. Батіг М. Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // **Літопис Національного музею у Львові.** 2000, №1.
3. В'ялець А. Світ має почути // **Пам'ятки України.** 1994, № 1–2.
4. Ершов В. **Зримое слово (музеи и идейно-воспитательная работа).** Москва, 1987.
5. Єкельчик С. **Імперія пам'яті. Російськоукраїнські стосунки в радянській історичній уяві.** Київ, 2008.
6. Златоустова В. Государственная политика в области музейного дела (1945–1985 гг.) // **Музеи и власть. Государственная политика в области музейного дела (XVIII–XX вв.).** Москва, 1991.
7. Златоустова В., Каспаринская С., Кузина Г. Музейное дело в России // **Российская музейная энциклопедия.** Т. 1. А–М. Москва, 2001.
8. Крук О. **Розвиток музейної справи в Україні (кінець 1950-х – 1980-ті рр.):** дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Каразіна. Харків, 2000.
9. Крупник Л. Музеї УРСР як засоби радянської ідеологічної політики у 70-ті рр. ХХ ст. // **Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Ін-т укр. археології та дже-релознавства ім. М. Грушевського НАНУ).** Т. 19(2). Київ, 2009.
10. Маньковська Р. Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (II пол. 1940–1950-ті рр.) // **Історія України. Маловідомі імена, події, факти:** 36. ст. Вип. 37. Київ, 2011.
11. Мезенцева Г. **Музеезнавство.** Київ, 1980.
12. **Народне господарство Української РСР в 1963 році: Стат. щорічник.** Київ, 1964.
13. Одинець М. **Що пропагують львівські музеї?** // **Правда.** 1951, 13 вересня.
14. **Очерки истории музейного дела в СССР.** Выпуск VI. Москва, 1968.
15. Постанова Верховної Ради УРСР від 30.08.1946 «Про затвердження перетворення управ-ління на Комітети в справах мистецтв та справах культурно–просвітницьких установ УРСР» // **Відомості ВР УРСР.** 1947, № 9–10.
16. Постанова РНК УРСР від 10 листопада 1944 року № 1504 // **Законодавство про пам'ятники історії та культури.** Київ, 1970.
17. **Про минуле – заради майбутнього.** Київ, 1989.
18. **Радянська Україна в цифрах:** Стат. зб. Київ, 1960.
19. Рубльов О., Черченко Ю. **Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції.** Київ, 1994.
20. Скрипник Г. **Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток.** Київ, 1989.
21. Тронько П. **Історико-культурні цінності і сучасність.** Київ, 1988.
22. Указ Президії ВР СРСР від 19.04.1950 р. // **Відомості Верховної Ради УРСР.** 1950, № 2.
23. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 1.
24. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 14.
25. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 15.
26. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 68.

27. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 75.
28. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 182.
29. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 204.
30. ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 340.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1090.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 1105.
33. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 2769.